

نگاهی به دانش‌نامه امام علی (ع)

فیروز اکبری
کادر علمی پژوهشکده تحقیقات اسلامی

مقدمه

دانشنامه‌نویسی در ایران و دنیای اسلام سابقه نسبتاً طولانی دارد. از اواخر سده سه قمری تا کنون آثار متعددی پدید آمده که می‌توان آنها را دایرةالمعارف دانست. گرچه در مقام وصف و تعریف، با دانشنامه‌نویسی امروز در برخی جهات تفاوت دارد ولی از نظر موضوعی خیلی مشابه است. مثلاً کتاب الحاوی رازی دایرةالمعارفی پزشکی است. این اثر بزرگ که سالها پیش چاپ شده مشتمل بر کلیه بیماریهای شناخته شده در آن روزگار، نشانه‌شناسی و آسیب‌شناسی بیماریها، شیوه‌های مداوا و انواع داروهاست. می‌توان گفت این دانشنامه تقریباً تمام اطلاعات مربوط به طب قرون وسطی را دربردارد. در زمینه‌های دیگر هم همین طور. کتابی چون شفای بوعلی سینا هم یک دایرةالمعارف فلسفه مشاء است که کلیه مسائل مطرح شده در این مکتب فلسفی اعم از یونانی، به دیده متفکران مسلمان، و دنیای اسلام، در این کتاب به نحوی بسیار دقیق و مفید بیان شده است. حتی ما در کتاب‌شناسی هم دانشنامه‌های متعدد داشتیم؛ مانند الفهرست ابن‌الدیم. در شاخه‌های علوم هم همین طور، مثلاً جامع‌العلوم فخرالدین رازی، یا کشف‌اصطلاحات‌الفنون که هر دو دانشنامه‌هایی به شمار می‌روند که به ایجاز تمام دانشهای زمان خود را طبقه‌بندی و تعریف کرده‌اند.

دانشنامه‌نویسی به شیوه جدید گرچه در ایران و جهان اسلام سابقه طولانی ندارد و در حقیقت باید گفت در ایران تا پیش از دانشنامه فارسی که شادروان دکتر مصاحب به تدوین آن همت گماشت، نگارش دانشنامه فارسی شروع شد؛ اما در اروپا، دانشنامه نویسی به سبک جدید از سابقه بس بیشتری برخوردار است و نقش و تأثیر ماندگاری در ایجاد جامعه و فرهنگ نوین داشته و دارد. در حقیقت دانشنامه‌های اروپایی، از مهمترین ابزار تفاهم

فرهنگی و القاء دانایی در طبقات مختلف مردم، از دوران رنسانس به بعد بوده است. تا جایی که اگر مبالغه تصور نشود بسیاری از تحولات اجتماعی و سیاسی و فرهنگی اروپا را منبعت از علم و اطلاع و داناییهایی باید دانست که دانشنامه‌ها منادی آن بودند. چه نقش و تأثیر دانشنامه در اعتلای فرهنگ عمومی یا به تعبیر امروز دانایی عمومی بسیار مهم است.

از این رو در سالیان اخیر دانش نامه امام علی (ع) با پردازشی ابتکاری، مباحث و قضایای فکری و مورد ابتلای بشر معاصر را به ساحت قدسی حضرت امیر (ع) عرضه نموده، تا با بهره‌گیری از کلام و سیره آن حضرت پاسخ آنها را دریافت نماید، چراکه آن بزرگوار به‌عنوان انسان کامل و مظهر اسماء و صفات کمال، جلال و جمال الهی، چونان حق، برای همیشه تاریخ امام و اسوه همه بشریت هستند.

لذا با عنایت به وضعیت انسان بحران زده و سرگشته کنونی که در چنبره هزاران درد و دشواری درگیر است، بشر بیش از همیشه نیازمند درمانهای قدسی و کارسازی است، که می‌شود از مکتب امیرالمؤمنین (ع) اخذ و اقتباس نمود.

معرفی دانش نامه امام علی (ع)

در سال ۱۳۷۸ طرحی در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی درخصوص تبیین ابعاد فکری، علمی و شخصیتی حضرت امام (ره) با عنوان دانش نامه امام خمینی در دست اجرا بود، از آنجا که الگوی امام، امیرالمؤمنین (ع) بودند و اندیشه‌های حضرت امام سایه سنت و سیره حضرت امیر (ع) تلقی می‌شود و از دیگر سو کارشناسان این پژوهشگاه به این نتیجه رسیده بودند که امروز اندیشه‌های ناب دینی، به‌ویژه در مباحث اجتماعی که غالباً در تعالیم و کلمات امام علی (ع) متجلی و متبلور است، برای نسل جوان هرچه شفاف‌تر و روشن‌تر باید تبیین بشود، تا اگر در رفتار دینداران، اصحاب دین و ارباب سیاست، چالش و لغزشی به چشم می‌خورد، مردم و نسل امروز اینها را برای ارزیابی کل دین و دینداری، قیاس نگیرند، از این رو نسل معاصر بیش از هر زمان دیگری محتاج آشنایی با تعالیم و سیره امیرالمؤمنین (ع) است. بر این مبنا در همان سال، اجرای طرح دانش نامه امام علی (ع) پیش‌بینی شد و تمهیدات اولیه نیز صورت بست، ولی وقتی در پیام نوروزی سال ۷۹ رهبر فرزانه انقلاب، سال ۷۹ به نام فرخنده امیرالمؤمنین نامیده شد این موضوع در پژوهشگاه مورد توجه مضاعف قرار گرفت تا اینکه علامه بزرگوار آیت‌الله جوادی آملی پیشنهادی تحت عنوان صد مقاله از صد دانشمند و اندیشمند درباره حضرت امیر را به مسئولین ستاد سال امیرالمؤمنین (ع) عرضه فرمودند، و سرانجام حسن تلاقی

اعلام سال امیرالمؤمنین و پیشنهاد تالیف مجموعه صد مقاله، و طرح پژوهشگاه؛ زمینه‌ساز تحقق این طرح عظیم شد و ستاد بزرگداشت سال امیرالمؤمنین (ع) که زیر نظر شورای عالی انقلاب فرهنگی تاسیس و مشغول فعالیت شده بود این پروژه را به پژوهشگاه پیشنهاد کرد. و به این ترتیب در بهار سال ۷۹ کار طراحی و اجرای طرح اندیشه‌نامه امام علی (ع) به طور جدی آغاز شد.^۱ در فاصله کمتر از بیست ماه با همکاری حدود دویست نفر مولف، ویراستار، کارشناسان علمی و اعضای گروه‌ها، دانشنامه امام علی (ع) مشتمل بر ۱۲ جلد متن و یک جلد درآمد و در ده محور کلان از مباحث فلسفی و الهیات آغاز شده و به حقوق و بحث‌های نظری سیاست تاریخ و سیره منبع‌شناسی و کتب مرجع راجع به امیرالمؤمنین (ع) پایان پذیرفته است. این مجموعه شامل ۱۱۰ مقاله و در بردارنده ۶۰۰۰ صفحه و مشتمل بر ده موضوع بوده و مبتنی بر بیش از ۲۰۰۰ ماخذ است. حجم هر مقاله به طور میانگین ۵۰ صفحه می‌باشد. تقریباً مقالات دانشنامه از مقالات بلند قلمداد می‌شود.

رئیس پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی درباره این دانشنامه می‌گوید:

البته اگر مفهوم دانشنامه به این اثر اطلاق شده است به مفهوم لغوی و تاریخی است نه به مفهوم اصطلاحی و عصری، یعنی همان طور که ابن سینا کتابی تحت عنوان دانشنامه علائی دارد یا محمدامین استرآبادی کتابی تحت عنوان دانشنامه شاهی دارد، این کتاب هم دانشنامه امیرالمؤمنین (ع) است و نظم الفبایی و موضوعی ندارد بلکه به اقتضای بحث، نظم موضوعی منطقی دارد.

الف - ویژگیهای دانشنامه امام علی (ع):

دانشنامه امام علی (ع) در رسته دایرةالمعارف‌ها قرار می‌گیرد و طبعاً ویژگیهای یک دانشنامه را باید احراز بکند و هرچند موسوعه‌های علمی، مخصوصاً گسترده نگاشته‌هایی که درباره شخصیت و مکتب امیرالمؤمنین (ع) پدید آمده است هریک ویژگی و خصوصیتی دارند، اما دانشنامه امام علی (ع) از ویژگیهای منحصر به فرد و متنوعی برخوردار است که همه آنها را یکجا در هیچ‌یک از دایرةالمعارف‌های عمومی و تخصصی و موسوعه‌های مربوط به سنت و سیره امیرالمؤمنین (ع) نمی‌توان یافت.

این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱. اهتمام ویژه به تجزیه و تحلیل، تبیین و ارائه مسائل فکری اجتماعی امروز با استناد به کلمات و سیره آن بزرگوار است. در دانشنامه مباحث و قضایای فکری و مورد ابتلای بشر

معاصر به ساحت قدسی حضرت امیر(ع) عرضه گردیده، تا با بهره گیری از کلام و سیره آن حضرت پاسخ آنها دریافت گردد، چرا که آن بزرگوار به عنوان انسان کامل و مظهر اسماء و صفات کمال، جلال و جمال الهی، چونان حق، برای همیشه تاریخ امام و اسوه همه بشریت هستند.

۲. همه رسائل و روایات و خطبه‌ها و کلماتی که در زمینه مدخل‌ها از آن بزرگوار برجای مانده بررسی شده است، و به همین خاطر هر مقاله حاوی استقرای کامل عمده کلمات و مطالب وارد شده از آن بزرگوار، در باب مدخل موضوع مقاله باشد.

۳. تنوع و جامعیت مباحث دانشنامه امام علی (ع) طوری است که در شش محور کلان و یکصد و پنجاه مدخل اصلی سامان یافته است. البته هر مدخل به طور میانگین شامل ده مدخل فرعی است و مجموع مدخل‌ها به یک هزار و پانصد عنوان بالغ خواهد شد.

۴. مجموعه مدخل‌ها، ساختارمند و مقالات مکمل هم‌دیگر تلقی شود یعنی از مباحث تاریخ و سیره و طرح مسائل مبنایی و زیرساختی آغاز و به اجتماعیات و سیاسیات منتهی شده، و در نهایت با منبع‌شناسی کامل گشته است.

۵. بررسی مقایسه‌ای پاره‌ای از نظریات علمی متفکران و صاحبان مکاتب معاصر به حسب موضوع در مقالات صورت گرفته است.

۶. ویژگی دیگر این موسوعه آن است که اندیشه‌ها و کلمات یک شخصیت صاحب مکتب، کانون بحث‌های آن را تشکیل داده است.

۷. استفاده از زبان علمی و نشر معیار همانطور که می‌دانید مقالات فلسفی، عرفانی، اقتصاد، سیاست، حقوق، تفسیر و بحث‌های معرفت‌شناختی، هر کدام نشر و لسان خودش را دارد در این مجموعه سعی شده که زبان فن آن رشته و آن موضوع لحاظ شود و کمتر شعار پردازی و آوازه‌گری شود.

۸. ساختارمندی و همسو بودن موضوعات مطرح شده در مقالات،

۹. تفصیل در تحقیق موضوعات و اجتناب از کلی‌گویی،

۱۰. اشمال این مجموعه بر منابع بسیار که تقریباً دو هزار و پنج منبع غیر مکرر در مجموعه مقالات این دانشنامه مورد استناد بوده است. شاید کمتر مجموعه‌ای را سراغ داشته باشیم که تا این اندازه، متکی بر منابع اصیل و معتبر باشد.

۱۱. تقلیدگری و عدم اتکا به مشهورات و تحلیل‌های شایع و نهراسیدن از نتایج نوپدید،

ضمن رعایت احتیاط علمی در تالیف مقالات،

۱۲. استقصا و تتبع جامع مضامین خطب و رسائل و روایات رسیده از حضرت، در قلمرو مدخل‌های مورد تحقیق،

۱۳. همسانی و یک‌دستی مجموعه از لحاظ رعایت قواعد علمی پژوهش و نگارش،

۱۴. استناد به منابع دست اول در موضوعات تاریخی و سیروی،

۱۵. اشتغال بر شبکه معنایی جامع و نمایه‌ها و فهرس موضوعی.

ب - نویسندگان دانشنامه:

از دیگر امتیازات دانشنامه، تنوع نویسندگان آن، از لحاظ تخصص و رویکردهای متفاوت علمی است.

نویسندگان مقالات دانشنامه را آمیزه‌ای از پیشکسوتان و صاحب‌نظران عرصه فکر و فرهنگ، و نیز پژوهشگران جوان حوزه و دانشگاه تشکیل می‌دهند.

هر یک از مقالات دانشنامه، به حسب موضوع، به قلم متخصص آن رشته سپرده شده و سپس از سوی چند صاحب‌نظر طی مراحل مختلف به دقت ویرایش علمی و صوری شده است.

حضرات اساتید و دانشوران عبدالله جوادی آملی، مرحوم سیدمرتضی عسکری، سیدجعفر شهیدی، رضا استادی، سیدجعفر مرتضی عاملی، رضا داوری، سیدجعفر سیدان، علی ربانی گلپایگانی، سیدمحمد رضا مدرسی، مرحوم محمدهادی معرفت، محمد سروش، رسول جعفریان، سیدمصطفی محقق داماد، مرحوم علی دوانی، محمدعلی سادات، مهدی مهریزی، محمدعلی جاویدان و... از نویسندگان این مجموعه‌اند.^۲

ج - مدخل‌های دانشنامه

کل مجموعه در سیزده جلد ساماندهی شده است که دوازده جلد آن حاوی مقالات علمی در موضوع مداخل است و یک جلد هم با عنوان «درآمد» در ابتدای مجموعه، در بردارنده مقدمه اصلی اثر، چکیده مقالات، فهرس تفصیلی مقالات، نمایه موضوعی، شناختنامه نویسندگان و همکاران و... می‌باشد. ترتیب و عنوان مجلدات دانشنامه و مداخل اصلی هر مجلد به شرح زیر است:

حکمت و معرفت (جلد اول)

مبدأ و معاد (جلد دوم)

نبوت و امامت (جلد سوم)

اخلاق و سلوک (جلد چهارم)

- حقوق (جلد پنجم)
- سیاست (جلد ششم)
- اقتصاد (جلد هفتم)
- تاریخ (جلد هشتم)
- تاریخ (جلد نهم)
- سیره (جلد دهم)
- سیره (جلد یازدهم)
- مرجع شناسی (جلد دوازدهم)
- بطور کلی می توان گفت:

جلد یکم تا سوم دانشنامه امام علی (ع) ویژه مباحث اندیشه‌ای و عقیدتی است و در آن از حکمت، معرفت، کلام و الهیات بحث می‌شود. در این مباحث آموزه‌های گرانسنگ علوی با رویکرد عقلی تجزیه و تحلیل می‌شوند. این رویکرد همراه با رویکرد فقهی به روایات امام علی (ع) بوده است. مجلد دوم این دانشنامه به مبداء و معاد و جلد سوم آن به نبوت و امامت می‌پردازد. اخلاق و سلوک، حقوق، سیاست اقتصاد و تاریخ، عناوین مجلدهای چهارم تا نهم دانشنامه امام علی (ع) هستند. مجلد دهم و یازدهم این دانشنامه به سیره و جلد دوازدهم و سیزدهم به مرجع‌شناسی اختصاص یافته است. در بخشی از دیباچه دانشنامه امام علی (ع) آمده است: دانشنامه امام علی (ع) در حد خود جلوه‌ای است از جامعیت اسلام و نمونه‌ای است از پایداری و پویایی آموزه‌های محمدی - علوی، مباحث مطرح شده نشان می‌دهد که پاسخ پرسش‌های زمامه را می‌توان از نصوص دینی فراچنگ آورد.^۳

د - ملاکهای انتخاب مداخل

در گزینش مداخلها دو معیار عمده مورد نظر بوده است: یکی روزآمدی و سعی و اهتمام به مسائل معاصر و مباحث مورد حاجت بشر امروز بوده است. معیار دوم نیز این بود که در کلمات حضرت امیر و تعالیم آن بزرگوار چه مسائلی از فراوانی برخوردار است، یعنی دغدغه‌های امیرالمؤمنین (ع) از سویی و دردهای بشر معاصر از دیگر سو به عنوان دو ملاک اصلی برای انتخاب و تصویب مداخل‌های اصلی اندیشه‌نامه قلمداد می‌شود.

هـ- ملاکها و معیارهای گزینش پژوهشگران

رئیس پژوهشگاه در این مورد می‌گوید:^۴

در گزینش مؤلفان، اولاً محتوای مدخل‌های اصلی و توجه به تخصص افراد، مدنظر بوده است. بنا بر این گذاشتیم که مقالات مربوط به هر مدخل به محققى که در موضوع آن تحصیل یا مطالعه وافى و کافى را دارا باشد واگذار شود، ثانیاً باتوجه به محدودیت زمانی سعی شده است پژوهشگرانی گزینش شوند که واجد انگیزه مضاعف برای ادای ادب غلامی به ساحت علو، علوی باشند؛ و مقاله‌ها به موقع به دست آید. ثالثاً کوشش شده دانش‌نامه از سویی ملتقای مؤلفان و پژوهش‌گران جوان، پرذوق و بالنده و عناصر پیشکسوت تحقیق و تالیف در کشور باشد و از دیگر سو در بردارنده ترکیبی از دانش‌آموختگان دانشگاه و تحصیل‌کردگان حوزه باشد. البته تسلط به ادبیات عرب و آشنایی با کلمات حضرت امیر(ع) و احیاناً صاحب پیشینه در تالیف و تحقیق بودن درباره آن بزرگوار و نهج‌البلاغه نیز از شروط فرعی بود که مورد توجه ما قرار داشت.

و- آیا مخاطبان این دانش‌نامه قشر خاصی می‌باشند؟^۵

دانش‌نامه، فرهنگ نامه تخصصی محض نیست اما در عین حال حاوی مقالات فنی و دقیق علمی می‌باشد و در مجموع قشر تحصیلکرده، فرهنگی و فرهیخته جامعه، مخاطب آن بشمار می‌رود. مخاطب آن، نه توده و عامه مردم و نه صرفاً متخصصان علوم و فنون هستند، بلکه فرهیختگان و فرهنگیان و طبقاتی که دغدغه مباحث فکری نظری معاصر و درد مسائل زمانه را دارند، مخاطبان اندیشه‌نامه به حساب می‌آیند.

ز- سازمان کار و مجموعه همکاران و محققینی که با اندیشه‌نامه همکاری داشته‌اند.

نظر به ساختار سازمانی پژوهشگاه حجت الاسلام علی اکبر صادقی رشاد سر ویراستار بوده، شورای علمی، مرجع نهایی تصمیمات علمی است. مشاوران و کارشناسان علمی نیز ارزیابان مقالات هستند و جمعی دیگر به عنوان مشاوران فنی در امور فنی طرف مشورت بوده‌اند. واحدی با عنوان دفتر دانش‌نامه در پژوهشگاه دائر شده که سازمان اجرائی اندیشه قلمداد می‌شد، این واحد دارای مدیر اجرایی، معاون امور پژوهشی و علمی، معاون امور پشتیبانی و پیگیری و شش گروه علمی است. در مجموع صدوهفتاد محقق و مؤلف به تالیف مقالات مشغول بودند و حدود ده نفر کار ویرایش صوری فنی، نمونه‌خوانی، مقابله و کنترل فنی را عهده‌دار بودند و به همراه اعضای شورای علمی، مشاوران و کارشناسان و ارزیابان و مدیران

گروه‌ها و سایر دست‌اندرکاران، در مجموع حدود دویست نفر در پدیدآوری و سامان‌بخشی این مجموعه همکاری داشتند، البته سایر کارکنان پژوهشگاه در واحدهای دیگر نیز از هیچ معاضدت و مساعدتی دریغ ننموده‌اند.

منابع

۱. دانشنامه امام علی (ع)، دوره ۱۳ جلدی، چاپ اول، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۰
۲. مقدسی، مهناز، دانشنامه‌های ایرانی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، (۱۳۸۴)
۳. بشیر ۸۰ (راهنمای جامع موسسات فرهنگی استان قم)، دوره ۲ جلدی، چاپ اول، انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، اعتماد قم، ۱۳۸۰

پی‌نوشتها:

۱. روزنامه ایران، شماره ۲۰۷۰، سال هشتم، دوشنبه ۱۳ اسفند ۱۳۸۰
۲. فصلنامه قیسات شماره ۱۹ صص ۴-۱۲
۳. دانشنامه امام علی (ع)، مقدمه جلد اول
۴. گام‌ها و آرمان‌ها، فصلنامه قیسات، شماره ۱۹ صص ۴-۱۲
۵. همان